

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

TÜRKİYE'DE GELENEKSEL TÜRK DİNİ KOMUSUNDR YAPILAN ÇALIŞMALAR

Doç. Dr. Durmuş ARIK

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Koklii bir tarihî geçmişe sahip olmaları ve geniş bir coğrafyaya yayılmalan nedeniyle genel olarak Tiirklerin din tarihi konusunda yapılan araştırmalarda ve değerlendirmelerde problemler yaşanmakta; Tiirklerin dininin adlandırılmasında, inanışlarının tespitinde, Türk din tarihinin safhalarının ortaya konulmasında ve konunun sınırlarının belirlenmesinde çeşitli sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Bu sıkıntıların başında; Tiirklerin, tarihçe bilinen en eski dinleri hangisidir ya da hangileridir? Kendilerine has özgün bir dinleri olmuş mudur? Olduysa bu hangisidir? Tiirklerin özgün dinleri, yakın zamanlara kadar sanıldığı gibi Şamanizm midir? Yoksa yine kimi araştırmacılarca iddia edildiği gibi tek Tanrılı bir din (Gök Tanrı Dini) midir? Ya da başka inançlar var mıdır? gibi sorular sıralanabilir.

Çoğu zaman araştırmacılar, bir din olmamakla birlikte Türk toplulukları arasında yaygın olduğu gözlenen daha çok mistik, sihrî ve arkaik vecd tekniklerinden biri olan ayrıca ekstazik ve sağaltıcı (therapeutic) metotları içeren Şamanizm'i "Tiirklerin dini" şeklinde ortaya koymaya çalışmışlarsa da Tiirklerin bilinen en eski dinini "Geleneksel Türk Dini" olarak adlandırmak daha uygun görülmektedir. "Geleneksel Türk Dini" ifadesiyle İslâm'ı ya da herhangi başka bir dini kabul etmiş Tiirklerin önceki inanışları ile günümüzde birkaç; milyon civarındaki Türk kitlesinin yaşattığı inançlar, ibadetler ve gelenekler kastedilmektedir. Tiirklerin kendilerine özgü dinî inanışlarını belirten "Geleneksel Türk Dini"nin merkezinde; kudretli ve aşkın bir yaratıcı olarak kabul edilen "Tanrı" inancı bulunmaktadır. Bu inanç sisteminde, ahlâ-

1 Bkz. A. Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 10. Baskı, İstanbul 2009, 13-22.

ki değerler yanında yer-su kültürü ve öbür dünya inancıyla birlikte gelişen atalar kültürü gibi çeşitli kültürler yer almakta, ayrıca farklı amaçlarla kesilen kurbanlar ve gerçekleştirilen sunular da özel bir yere sahip olmaktadır.

"Geleneksel Türk Dini" Hakkındaki Kaynaklar

Türk din tarihinin ilk dönemleri hakkında kaynak eksikliğinden söz edilebilir. Türklerin çoğunlukla göçebe bir yaşam tarzına sahip olması, onların tarihleri hakkındaki ilk bilgilerin karanlıkta kalmasına, bazı bilgilerin ise komşu medeniyetlerin aktardığı kadanyla öğrenilmesine imkan vermektedir. Ancak belli dönemlerle sınırlı kalan yabancı kavimlerin Türkler hakkında verdiği; dini yaşayış, inamg, örf ve adetleri hakkındaki bilgiler ihtiyatla karşılanmaktadır.

Türk din tarihi ile ilgili olarak kaynaklan, Çince, Arapça, Farsça, Batılı ve Çağdaş kaynaklar ile Türkçe kaynaklar olarak tasnif etmek mümkündür.

Geleneksel Türk dini hakkındaki kaynakların bağında Çin yıllıkları ile Çinli Seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler dikkate değerdir. Özellikle 7. yüzyıldan itibaren Arap tarihçi, coğrafyacı ve seyyahların eserlerinde hem Türklerin geleneksel inanışlarına değinilmiş, hem de qegitli Türk boylarının mensup oldukları dinler hakkında bilgi verilmiştir. Bu bağlamda Cahiz'in *Fezailü'l Etrak*, Kuteybe ed-Dineveri'nin *Kitabü'l-Maarif*, Belazuri'nin *Fütuhu'l-Buldan*, Yakubi'nin *Tarih-i Yakubi*, Taberi'nin *Tarihü'r-Rusül ve'l-Mülük*, Mes'udi'nin *Mürücü'z-Zeheb* ve et-Tenbih ve'l-Eşraf, Makdisi'nin *el-Bed'u ve't-Tarih*, ibn Nedim'in *Fihrist*, Gerdizi'nin *Zeynü'l-Ahbar*, ibn el-Esir'in *el-Kamil fi't-Tarih*, Cüveyni'nin *Tarih-i Cihangüşa'sı* ile Türk bilim adamı Birunî'nin *el-Asarü'l-Bakiye anî'l-Kuruni'l-Haliye*, *Kitabü't-Tahkik ma li'l-Hind* ve *el-Cemahir fi'l-Ma'rifeti'l-Cevahir* adlı eserleri dikkat çekmektedir. İbn-i Fadlan, İbn-i Nedim, Mesudî, Makdisî, İbni Batuta, İbn Nedim, Ya'kûbî, İstahrî, Avfi, ibn-i Hurdadbih, İbn-i Havkal ve El-Hemedm eserlerinde Türk inanışları hakkında bilgiler sunmuşlardır. Çok geniş olmakla birlikte Mervezi ve Ebu Diilef de yazdıkları seyahatnamelerde konu ile ilgili bilgilere yer vermiştir.² Bütün bu tarihçi, coğrafyacı ve seyyahların verdiği bilgilerin çoğu ayrıntılı ve teknik araştırmalar yerine basit gözlemleri içermekte, bunun yanında küçük bir gruba ait bir inamg bütün Türk kavim-

2 İf. Günay, H. Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara 1997, 27-29.

leri için genelleştirilmektedir. Dolayısıyla bu bilgiler her zaman tartışmaya açık özellikler taşımaktadır.

Söz konusu eserler dışında, ayrıca Süryani Mihail, Ebu'l-Ferec (Barhebraeus), G. Rubrouck, J. Plan Carpin, Marco Polo, W. Radloff, Andrey V. Anohin, Uno Harva, Wilhelm Barthold, D. Wolfram Eberhard, Jean Paul Roux, Mircea Eliade gibi bazı araştırmacılar da eserlerinde Geleneksel Türk Dini hakkında bilgi vererek, çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Geleneksel Türk Dini konusunda 19. yüzyıldan itibaren Rus araştırmacılar da önemli çalışmalar yapmıştır. Bu bağlamda Sibirya Türk topluluklarının inançlarıyla ilgili İvan A. Hudyakov, N. A. Ustaşevskiy, V. M. İonov, E. K. Pekarski, İ. Kosokov, A. E. Kulakovski, A. F. Anisimov, M. A. Kostin, T. M. Mihailov, D. A. Funk'un eserleri ve Altay şamanlığıyla ilgili V. Ç. Verbitski, S. A. Tokarev, L. P. Potanov, G. V. Ksenofontov, N. A. Alekseyev, M. B. Kenin-Lopsan, Orta Asya'da hakim olan inanışlarla ilgili olarak da V. N. Basilov, S. M. Abramzon, Ç. Ç. Velihanov, T. D. Bayalieva, R. N. Bezertinov gibi bazı araştırmacıların yazdığı eserler büyük önem arz etmiştir.³

Türkçe temel kaynakların başında Yenisey ve Orhun Kitabeleri gelmektedir. Bu kitabeler Geleneksel Türk Dini hakkında geniş bilgiler içermekle birlikte Türk din sisteminde yer alan Tanrı, Iduk, Yir-Sub (Yer-Su), Umay gibi bazı dini kavramlardan bahsetmesi ve kendi inançlarını doğrudan doğruya kendi kavramları ile ifade etmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu kitabelerden başka Kara Balgasun Kitabesi, 11. yüzyıla ait Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lugati-t Türk, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig ve Dede Korkut kitapları da Türklerin geleneksel dini konusunda başvurulabilecek özgün eserler arasında yer almaktadır.

Türkiye'de Yapılan Çalışmalar

Selçuklu döneminde medreselerde Dinler Tarihi ile ilgili bir dersin okutulup okutulmadığı bilinmemekle birlikte, Osmanlı İmparatorluğunun başlangıç ve gelişme dönemlerinde de medrese ders programlarında böyle bir derse yer verilmemiştir. 19. yüzyılda Avrupa'da başlayan Dinler Tarihi çalışmaları Osmanlı ülkesinde de etkisini göstermiş, Darülfünun Edebiyat Fakültesi programına *Tarih-i Umumi ve İlm-i Esatir-i Evvelin* dersi konulmuştur.

3 Günay-Güngör, 30.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra ise *Tarih-i Din-i İslam* ve *Tarih-i Edyan* dersleri verilmeye başlanmış, daha sonra İstanbul Darülfünunu bünyesinde yer alan İlahiyat Fakültesi programında çeşitli ilahiyat dersleri ile *Tarih-i Edyan* yanında *Türk Tarih-i Dinisi* de yer almış, bu dersi merhum Fuad Köp-rülü okutmuştur.⁴

Türkiye’de ilk olarak Dinler Tarihi Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) tarafından 1911-1912 yıllarında yazılmıştır. Ahmet Mithat’ın Dârülfünun’da ders verdiği yıllarda yazdığı eser bir ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Dinler tarihinin lüzumu ve önemi hakkında verdiği bilgiler yanında dinlerin ortaya çıkışı ve gelişimi konularına değinen Ahmet Mithat Moğol, Afrika, Meksika, Amerika halklarının inançları ile Keldani, Asur, Babil, Finike, Eski Arap, Çin, Hind, Japon dinlerinin yanı sıra Budizm ve Zerdüştiliği de incelemiş, ancak bu kitapta Türklerin İslam öncesi dinlerinden söz edilmediği gibi yukarıda belirtilen dinlerle temasına da değinilmemiştir.⁵

Ahmet Mithat Efendi’nin *Tarih-i Edyan* kitabından sonra Darülfünun müderrislerinden M. Şemseddin Günaltay’ın *Tarih-i Edyan* (İstanbul: Dersaadet, 1338) isimli kitabında ve bu kitaptan uzun süre sonra Hilmi Ömer Buda tarafından kaleme alınan *Dinler Tarihi*’nde de (İstanbul, 1935) Türklerin dini ya da inançları hakkında bir bilgi verilmemiştir. Ömer Rıza Dorul’un hiç kaynak zikretmeksizin kaleme aldığı *Yeryüzündeki Dinlerin Tarihi* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1947) adlı eserde ise İptidai Dinler başlığını taşıyan Birinci Bölümde Büyü Devri, Din ve İman, Fetişizm, Putperestlik, Tabular başlıkları arasında “Şamanîlik” başlığıyla bu konuya da yer verilmiş, ancak burada genel bilgiler sunulmuş, Türk inançlarından söz edilmemiştir.⁶ Daha sonra Ziya Gökalp *Türk Töresi ve Türk Medeniyeti Tarihi* adlı eserinde Eski Türk dinine büyük bir yer vermiştir. Gökalp bu eserinde; “Avrupa alimleri, eski Türk Dinini Şamanizm’den ibaret zannederler. Halbuki Şamanizm eski Türk dini sistemleri değil, sihrî sistemleridir.” diyerek önemli bir gerçeği dile getirmiştir. Ancak Gökalp Türklerin kendilerine özgü bir inanç sistemi olduğunu keşfetmiş, fakat bunu yanlış olarak Toyunizm şeklinde adlandırmıştır.

4 Bkz. Hikmet Tanyu, “Türkiye’de Dinler Tarihinin Tarihçesi,” A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1961, 109-110.

5 Tanyu, “Türkiye’de Dinler Tarihinin Tarihçesi,” 115-119.

6 Bkz. Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1947, 17-20.

Türklerin dini ile ilgili Gökalp'in başlattığı bu çalışmalar M. Fuad Köprülü'nün, *Türk Tarih-i Dinisi*, (İstanbul 1341 [1925])⁷ ile devam etmiştir. Köprülü'nün bu eseri Türk Din Tarihi alanındaki çalışmalarının bir özeti niteliğindedir. Köprülü bu eserinde, başlangıcından hicrî 750 yılına kadar Türklerin tarihi, yaşayışı, dinî inançları ve tarikat yapılanmaları hakkında bilgi vermiştir. Köprülü söz konusu eserinde Kable'l İslam Türk Medeniyeti, Din ve Dini Ayinler başlığı altında; "*Türklerde din, tabiatıyla, ictimai teşkilatlarının mahiyetiyle mütenasip bir şekilde tecelli ediyordu. Onlar ayrı aşiretler halinde yaşadıkları zaman Totemizm dinine salık idiler.*" demektedir. Daha sonra da Türklerde Totemizm ile, Gök Tanrı ve Yağız Yer başlıkları altında Türklerin inançları hakkında kısaca bilgi vermektedir.⁸ Daha sonra Kable'l İslam Türklerde Dinî Sistemler, Şamanizm başlığı altında "*Türk-Tatar kavimleri eskiden Şamanî mesleğine sâliktiler. Fakat bu meslek umumiyet itibariyle bugün Tunguzlar nezdinde şâyi bulunur...*" diyerek Türklerin dini inanışlarını Şamanizm şeklinde değerlendirmektedir.

Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi kürsüsünde hocalık yapan Annemarie Schimmel, yazdığı *Dinler Tarihine Giriş* (1955) adlı eserinde iptidai dinler, Çin dinleri, Şintoizm, Eski Amerikan Dinleri, Eski Mısır Sümer ve Akkad Dinleri, Eski Yunanistan, Romalılar, Jermenler, Keltler, Eski İran Dini, Maniheizm, Hint Dinleri, İsrail ve Hıristiyanlık gibi çeşitli dinlere yer vermişse de Türklerin geleneksel dinine eserinde yer vermemiştir. Yalnızca eserinin iptidai dinler başlığı altında, bu dinlere ait terimler üzerinde dururken ve Katolik Papaz W. Schmidt'in "Yüce Tanrı mefhumunun hemen bütün iptidai milletlerde mevcut oluşu"na dair bir değerlendirme yaparken Tanrı kavramı hakkında bilgi vermiş, birkaç cümleyle Türklerdeki Tanrı inancına değinmiştir.¹⁰

Türklerin geleneksel dini ile ilgili olarak daha sonra Abdulkadir İnan'ın, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (4. Baskı, Ankara 1995) ve *Eski Türk Dini Tarihi* (İstanbul 1976) isimli eserleri dikkat çekmektedir. İnan, yazdığı

7 M. Fuad Köprülü'nün 1925 (1341) yılında taşbasma halindeki Türk Tarihi Dinisi adlı eseri Metin Ergun tarafından günümüz Türkçesine aktarılarak Akçağ yayınları arasında 2005 yılında yeniden yayımlanmıştır.

8 Bkz. M. F. Köprülü, Türk Tarihi Dinisi, Haz. Metin Ergun, Ankara 2005, 39-40.

9 Bkz. Köprülü, Türk Tarihi Dinisi, 55-65.

10 Annemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1955, 14-15.

çeşitli makalelerde de Türklerin inanışlarını konu edinmektedir. İnan, çalışmalarında Şamanizm'i Türklerin dini olarak nitelemekte, bu konu ile ilgili onun şu tespitleri dikkat çekmektedir: *"Milattan önceki II. Yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tespit edilen Gök-Tanrı, güneş, ay, yer-su, atalar ve ölümler kültü Türk kavimlerinde, muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültlerdir. Bu kültler çağdaş Altaylılarda ve Yakutlarda müşahede edilmiştir. Bununla beraber Altay ve Yakut şamanlığı bütün halinde eski Türk dini olarak kabul edilemez. Çok eski devirlerde büyük hakanlıklar ve devletler kuran Türklerin dünya görüşleri ve dinî telakkileri Altay ve Yakut şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu anlaşılmaktadır."*¹¹ Bununla birlikte İnan, söz konusu eserlerinde Türklerin inançlarını ifade etmek için "Şamanizm" terimini kullanmışsa da; *"Eski Türk Dini için sırf itibari olarak 'şamanizm' terimini kullanıyoruz..."*¹², *"Eski Türklerin II. -V. asırlarda inandıkları din XVII-XIX. asırlarda Sibiry'a'nın Altay-Sayan ve Yakut Türk boylarında etnograflar tarafından tespit edilen ve din tarihçileri tarafından incelenen şamanizmin epeyce gelişmiş şekli olduğunda şüphe yoktur. Buna rağmen biz "eski türk dini"ni cihanşümul iptidai şamanizmin bir dalı (türü) olarak kabul ediyor, eski Türk dinine "Şamanizm" diyoruz."*¹³ ifadesiyle kendi bakış açısını değerlendirmiştir.

Geleneksel Türk Dini konusunda çalışma yapan bilim adamlarından biri de İbrahim Kafesoğlu'dur. Kafesoğlu *Eski Türk Dini* (Ankara, 1980) isimli eserinde Türklerin din tarihini ve Türkler arasında yaygın olan inanışları incelemeye gayret etmiştir. Kafesoğlu'nun Türk Milli Kültür (İstanbul 1999) isimli eserinde konuyla ilgili verdiği şu bilgiler dikkat çekicidir: *"... Dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir Bozkır-Türk inanç sistemi olmayan şamanlığın tarihi Türk topluluklarındaki Tanrı ve "yer-su" inançları ile bir ilgisi mevcut değildir... Ancak Türk inancı ile şamanlık arasında hayret edilecek bir uyumluluk hasıl olmuştur. Esasen şamanlığın en büyük özelliği nüfuz ettiği bölge halkının ruh alemine bürünme kabiliyetidir..."*¹⁴

11 Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, 4. Baskı, Ankara 1995, 1.

12 Abdulkadir İnan, Eski Türk Dinî Tarihi, İstanbul 1976, 2.

13 İnan, Eski Türk Dini Tarihi, 15.

14 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1999, 301-302.

Bahaettin Ögel de Türk dini konusunda çalışma yapan bilim adamlarından biridir. Onun, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları* isimli eseri dikkate değerdir. Ögel, “Eski Türk devletlerinin Şamanist oldukları hakkındaki iddialar yanlıştır. Türklerde tek bir Tanrı, tek bir güneş ve yerde de tek bir Hakan otoritesi olmalı idi.”¹⁵ diyerek Türklerin geleneksel inanışlarına bakışını ortaya koymaktadır.

Geleneksel Türk Dini konusunda Türkiye'nin ilk akademisyen Dinler Tarihi Doktoru Hikmet Tanyu'nun Türk kültürü çerçevesi içinde İslam öncesi ve sonrası Türk dini tarihine katkılarından, onun Türk dini tarihi araştırmalarındaki seçkin yerinden söz etmek uygun olacaktır. Genel Dinler Tarihi yanında Türk Dini Tarihi alanında çalışmalarını yoğunlaştıran Hikmet Tanyu'nun, *Türklerin Dini Tarihçesi*, (İstanbul 1978; II. Baskı İstanbul: Burak Yayınevi, 1998), *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, (Ankara 1980; İkinci Baskı Boğaziçi Yayınları: İstanbul, 1986) isimli eserleri oldukça önemlidir.

Tanyu, Batı'da yapılan çalışmaların çoğunda görülen dinin kökenini belli teorilere dayandırma şartlanmışlığına; bu teorileri reddederek dinin kökeninin ilahî olduğunu ve “Tektanrı” esasına dayandığını savunmuş; bu konuda derin ve kapsamlı çalışmalar yapmayı önermiştir. Bundan dolayı Hikmet Tanyu'nun üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdığı konuların başında Türk kültürü, Türklerin geleneksel dini, dinî-manevî folkloru ve halk inanışları gelmiştir. Tanyu'nun, Türk din tarihi ile ilgili başlıca çalışmaları, yukarıda da zikredilen *Türklerin Dini Tarihçesi* ve *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı* adlı eserleridir.¹⁶ Söz konusu çalışmalarında Tanyu, eski Türk dininin “Tek Tanrı Bir Din” olduğunu ortaya koymuş, bu tespitiyle Türk din tarihine ve Dinler tarihine önemli bir katkı sağlamıştır.

Tanyu, tarihçilerin dini tarihî bir fenomen olarak kabul etmelerine karşı, dinin tarih aşan bir yönünün bulunduğu vurgu yapmış, bu yaklaşımı Türk din tarihi konusunda yaptığı araştırmalarda da göstermiştir. Geleneksel Türk dininin “monoteist” olduğunu kabul eden Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi* isimli eserinde eski Türk dini ile ilgili çalışmalarda yapılan başlıca yanlış-

15 Bahaettin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 1988, 3.

16 Ayrıca bkz. Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara 1967; Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968; [İkinci baskı Kültür Bakanlığınca yapıldı, Ankara 1987]; Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973).

lar üzerinde durmuştur. Bunlar: 1- Altay ve Yakut manevi inancını (birtakım eserlere göre şamanlığını), bütün olarak eski Türk dini şeklinde, mitoloji ve halk inançlarıyla karıştırarak benimsemek.¹⁷ Halbuki burada çok önceleri anayurttan ayrılan Yakutlar kuzeye çekilmiş ve Türklerin tarihi hayatına katılmamışlardır. 2- Eski Türk dinini Şamanizm olarak kabul etmek ve sunmak. Tanyu, sadece Türk ülkelerinde değil; dünyanın birçok bölgesinde rastlanan, büyüsel bir takım pratik ve terapi uygulamaları yığını olarak karşımıza çıkan Şamanizm konusunda *“Eski Türk dinini, şamanlık şeklinde görmeğe katılmak mümkün değildir.”*, *“Türklerde şamanlık diye bir ad ve din yoktur.”* diyerek, Abdülkadir İnan'ı eski Türk dinini Şamanizm olarak nitelediği, Gökalp'i de Türk dinini Toyunizm olarak takdim ettiği için eleştirmiştir.¹⁸

Tanyu sonuç olarak; *“Eski Türklerin dinine şamanlık denilemeyeceğini, ona totemizm adı takılamayacağını, ona sadece Tek Tanrı dini, Gök Tanrı dini denileceğini, (bunu Yüce Tanrı, Ulu Tanrı dini olarak anlamak gerekir.) bir bakıma (Hanifler) gibi bir inanç içinde bulduklarını”*¹⁹ kabul ederek, Geleneksel Türk Dini konusunda yaptığı araştırmaların neticesinde Türklerin İslam'dan önce Tanrı'ya; Yaratan, Yöneten ve insan kaderine tamamen hakim olan bir varlığa ve onunla ilgili dua, kurban, ruh, ruhun ölmezliği, cennet, cehennem, ahiret, melek, şeytan vb. inançlara bağlı bir durumda bulduklarını tespit ettiğini ortaya koymaktadır.²⁰

Tanyu'dan sonra, doktorasını yurt dışında yapmış olan Ekrem Sarıkçıoğlu ile birlikte Tanyu'nun yetiştirdiği Türkiye'deki ilk akademisyen dinler tarihçilerden Mehmet Aydın, Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Şaban Kuzgun, Harun Güngör, Ömer Faruk Harman başta olmak üzere Tanyu ile başlayan “ekol” Geleneksel Türk Dini konusunda katkılarda bulunmuşlardır.

Doktorasını yurt dışında Almanya'da Nürnberg-Erlangen Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yapmış olan (1971) Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi (4. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002) isimli eserinde Hint Dinleri, Uzak Doğu Dinleri, Yahudilik, Hıristiyanlık,

17 Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, İkinci Baskı, İstanbul 1998, 9.

18 Eleştiriler ve değerlendirmeler için bkz. Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, 7-19; İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, V-VI.

19 Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, 12.

20 Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, 15.

İslam yanında çeşitli kültür ve medeniyetlerin eski dinleri hakkında da bilgilere yer vermiştir. Bu bağlamda kitabının ilk baskısında *"Eski Türk Dini"* başlığı altında Türk inançlarını inceleyen Sarıkçioğlu, son baskıda; "... 'Şaman' isminden türetilen 'Şamanizm' deyimini gerçekte Geleneksel Türk Dini'nin gerçek ifadesi değildir. Hatta, Çarlık Rusyası zamanında, Türk boylarından bir gurup Rus Çarına giderek, dinlerinin Şamanlık olmadığını, bu tabirin kendileri için kullanılmamasını istemişlerdi. Fakat Batılı misyonerler ve Etnologlar, bu yanlış ve istenmeyen deyim üzerinde özellikle durarak, dünya literatürüne genel bir istilah olarak 'Şamanizm' kelimesini yerleştirmişlerdir."²¹ diyerek Şamanizm teriminin Türklerin inancını ifade edemeyeceğini vurgulamıştır. Açıklamalarının devamında ise Sarıkçioğlu; "Kitabımızın birinci baskısında 'Eski Türk Dini' deyimini kullanmıştım. Ü. Günay ve H. Güngör beylerin yeni çalışmalarında 'Geleneksel Türk Dini' deyimini kullanmaları beni tekrar düşünmeye sevk etti. Tarih boyunca içinde evrensel dinlerin de bulunduğu çeşitli dinleri benimsemiş olmaları ve onlardan daha rahat ayrılabilmesi için Günay ve Güngör'ün tekliflerini yerinde buldum ve onlara uyduum."²² açıklamasıyla kitabında Geleneksel Türk Dini ana başlığı altında Geleneksel Türk İnanç ve İbadetlerinin İsmi, Tanrı Tasavvurları, Tabiat Kuwetleri ve Manevi Güçler, ibadetleri, Ruhban Sınıfı, Ölüm ve Ölü İle İlgili İnanışlar ve Diğer Dinlerle İlişkileri alt başlıklarıyla Türklerin Geleneksel Dini'ni incelemiştir.²³ Türklerin tanrı inancı konusunda ise Altay Türklerindeki mitolojik bazı inanılan merkeze alarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır; "Eski Türklerde uluhiyet inancı henoteizm'di. Yam' kainatı ve her şeyi yaratan, ulu bir tanrının varlığına inanılmakla beraber, kendisine kadın ve çocuklar da isnat ediliyordu. Diğer bir ifade ile, pek çok Tanrısal varlıklar kabul edilmekle beraber, bunlar arasında kudret sahibi bir baş tanrıya inanılmaktaydı..."²⁴

Prof. Dr. Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* adlı eserinde Milli Dinler, ana başlığı altında Eski Türk Dinleri'ni incelemiş, Türklerin İslam'dan önceki dinlerinin Şamanizm olduğu şeklindeki kanaatin yanlışlığına, Şamanizmin bir din olmadığına vurgu yaparak, son zamanlarda iyice belirginleşen kanaatin; Türklerin eski dininin Hz. İbrahim'den gelen Hanfiliğe

21 Ekrem Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4. Baskı, Isparta 2002, 110.

22 Sarıkçioğlu, 111.

23 Bkz. Sarıkçioğlu, 109-123.

24 Sarıkçioğlu, 111.

benzeyen bir din gibi, tek Tanrı inancına dayalı bir inanç sistemi olduğunu göstermiştir.²⁵

Prof. Dr. Günay Tümer ve Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'ün birlikte hazırladıkları *Dinler Tarihi* adlı eserin ilk (1988) ve ikinci baskısında "*Eski Türk İnançları*" başlığı ile konu ele alınmış; "*Türklerde İslam'dan önce tek Tanrı, ahret, cennet, cehennem, melek, şeytan, ruh, ruhun ölmezliği, kurban ve haşır gibi inançlar, gelenekler vardı.*"²⁶ denilerek Türklerin inançları hakkında bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Kitabın 2009'da yapılan baskısında ise konu "Geleneksel Türk Dini" başlığı altında ele alınmış, burada şu dikkat çeken ifadelere yer verilmiştir: "*Yakın zamana kadar, Türklerin Geleneksel inançları 'Şamanizm' olarak adlandırılmıştır. Halbuki Türklerin ne Şamanizm diye bir dinleri olmuş ne de Şamanizm tam olarak dini fenomeni ifade etmiştir. Şamanizm, bir tekniktir ve Türklerin dini inançlarıyla da pek ilgili değildir. Bununla beraber Türkler, Şamanizm diye adlandırılan teknikleri de, Animizme ait unsurları da, Totemizme ait bazı özellikleri de yaşatmışlardır. Ancak Türkler tarafından hiçbir zaman yalnız başına bir din olarak algılanmamış olan bu anlayışlar; bazı dini inanışlar ve gelenekler içerisinde teknikler şeklinde varlığını sürdürmüştür. Bunun yanında, Türk boyları arasında paylaşılan, bugün de Sibiryaya-Altay Türkleri'nde canlılığını ve varlığını sürdüren 'Geleneksel Dini İnançlar' yaşamaktadır...*"²⁷.

Kendisini rahmetle andığımız Prof. Dr. Şaban Kuzgun da Türklerin dini inanışları üzerine araştırmalarda bulunmuştur. O, hocası Hikmet Tanyu'nun işaretleriyle Hazar ve Karay Türkleri'ni doktora tezi olarak hazırlamış, hem bu tezinde hem de diğer çalışmalarında Türklerin dini inanışları üzerinde durmuştur. Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri adıyla yayınlanan eserinde Kuzgun, Hazarlarda Din ve Yahudiliği Benimseme Hadisesi ana başlığı altında "Hazarlar'da Eski Türk Dini İnancı" başlığı ile bazı bilgiler vermiş, değerlendirmelerde bulunmuş; Hazarların, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslamı kabul etmeden önce tek Tanrıya inandıklarını ve ona ibadet ettiklerini vurgulamış, karşılaşmalar neticesinde Hazarların bu üç dine yöneldiğini belirterek Hazar

25 Bkz. Mehmet Aydın, *Dinler Tarihinin Giriş*, 4. Baskı, Konya 2008, 77-82.

26 Bkz. Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988, 60-64; aynı eser, Ankara 1993, 78-85.

27 Bkz. A. Küçük, G. Tümer, M. A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 2009, 111-126.

ülkesinde yine de, eski Türk dininin uzun süre az da olsa küçük guruplarca sürdürüldüğünü belirtmiştir.²⁸ Ayrıca o, Erciyes Üniversitesi'nde görev yaptığı yıllarda hazırladığı *Dinler Tarihi Dersleri* adlı eserinde de "Türklerde Din" başlığı altında Türklerin geleneksel inanışları hakkında bilgi vermiş ve İslam öncesinde Türklerin dini inancı hakkında ulaştığı neticeyi belirtmiştir. Buna göre: "*İslam öncesinde Türklerin dini inancı, yaygın olarak Gök Tanrı, Yüce Tanrı inancı olup, bu inanç ilahi bir din karakteri taşımaktadır. Bu inanç, ya Allah (C. C.) tarafından gönderilen, fakat ismini bilmediğimiz bir peygamber tarafından tebliğ edilmiş, yahut Hz. İbrahim'in oğulları veya Zülkarneyn tarafından onlara ulaştırılmış bir din olup Haniflik inancının uzantısıdır.*

Bu noktada sonuç olarak şunu söylemek mümkündür. Türklerin İslam öncesi döneme ait bütün tarihini küfür dönemi sayarak bu tarihi kökten silip atmak mümkün değildir. Araplardaki İslam öncesi dönemde gelmiş olan Hz. İbrahim ve İsmail'in dönemlerini reddetmek nasıl imkânsız ise, Türklerde bu veya benzeri peygamberlerin getirmiş oldukları dinlere tabi olunan dönemleri de reddetmek yanlış olur..."²⁹ Kuzgun'a göre Türklerin İslam'ı çok kısa bir zaman içinde toptan kabul etmelerinin temel sebebi de, onların geleneksel inançlarının İslam'a çok yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda o Süryani tarihçisi Mikail'e gönderme yaparak onun yazmış olduğu eserinde bu noktayı açıkça belirttiğini ve Türklerin eskiden monoteist bir inanca sahip olmaları yüzünden, monoteist karakterli, İslam'ı hemen kolayca kabul ettiklerini ifade ettiğini de vurgulamaktadır.³⁰

Türkiye'de Türklerin dini tarihi söz konusu edildiğinde, Harun Güngör Hocanın çalışmalarına dikkat çekilmemesi mümkün değildir. Harun Güngör'ün, Gagauzlarla başladığı bu alandaki çalışmaları, her geçen gün yoğunlaşmış ve çok sayıda makale ve nihayet Ünver Günay'la birlikte hazırladıkları Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi adlı eserle, Türk din tarihine önemli bir katkı sağlamıştır. O, söz konusu bu son eserinde milattan önceki dönemlerden başlayarak geniş bir tarihi süre içerisinde günümüze kadar uzanmak suretiyle, Türk topluluklarının dini yaşayışlarının tarihi bir

28 Bkz. Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985, 84-90.

29 Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri*, Kayseri 1993, 65. Bu yönde bir bakış açısı için ayrıca bkz. Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Ankara 1985, 215 s.

30 Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri*, 64.

panoramasını vermiş, Türklerin dini tecrübelerinin zenginliğini ve çeşitliliğini gözler önüne sermiştir. Yaptığı dikkat çekici değerlendirmelerden birkaçını burada paylaşmakta yarar vardır: “... *Daha Türk din tarihinin başlangıç evrelerinde biz, her ne kadar bu ilk dönemlerle ilgili bilgilerimiz hala oldukça sınırlı kalmaya devam etmekle birlikte karmaşık bir dini-kültürel yapı ve birbirleriyle sarmaş dolaş olmuş muhtelif dini sistemlerle karşı karşıya gelmekte; göçebe bozkır kültürü ve hayat tarzını ittihaz etmiş birçok toplumlarda gördüğümüz Tek Tanrı veya Gök Tanrı inancına dayalı bir tür Monoteizmin, esası tabiata tapınmada toplanan bir Naturizm ve Atalar Kültü ile sembioz halinde bulunduğunu gözlemekteyiz. Bu karmaşık-dini kültürel yapının, modern devrin bir kısım araştırmacılarının, eski Türklerin dinini, nasıl ilkel toplulukların menşei dini sistemleri olarak düşünülen Totemizme yahut Animizmi ve Fetişizme veya onu Şamanizm şeklinde sistemleştirmeye yahut Politeizm ya da Henoteizme icra etmeye götürdüğünü de müşahede etmiş bulunmaktayız.*”³¹ diyerek Türklerin geleneksel inanışlarına yaklaşımları özetlemektedir.

Ülkemizde Türklerin dini ile ilgili olarak son yıllarda ortaya çıkan birçok çeviri ve bazı dilci, tarihçi, halkbilimci gibi farklı alanlarda çalışan araştırmacıların telif çalışmalarında da aşağı yukarı konu, karmaşıklığını sürdürmektedir.³²

Ders Kitaplarında Geleneksel Türk İnançları

Bilimsel araştırmalarda Türklerin inançları hakkında verilen bilgiler yanında ders kitaplarında da bu bilgilere yer verilmiştir. İlahiyat Fakültelelerinde Türklerin dini tarihi ve inançları hakkında Darülfünun programında bir ders yer alırken, daha sonra İlahiyat Fakültesi programlarında genel dinler tarihi dersi içinde konu işlenmiştir. 1960’lı yıllardan itibaren Hikmet Tanyu’nun “Gök Tanrı İnancı” tezini gündeme getirerek Şamanizm teorisinin yanlışlığını ortaya koymasıyla Milli Eğitim ders kitaplarında yer alan Şama-

31 Günay- Güngör, 352.

32 Bkz. Yusuf Ziya Yörükhan, Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm, Haz. T. Yörükhan, Ankara 2005; Fuzuli Bayat, Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, İstanbul 2006; Wilhelm Radloff, Türklük ve Şamanlık, Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul 2008; Esat Korkmaz, Eski Türk İnançları ve Şamanizm, İstanbul 2003; Sa-dettin Gömeç, Şamanizm ve Eski Türk Dini, İstanbul 2009.

nizm teorisi yavaş yavaş terk edilmiş, 1980'li yıllardan itibaren hazırlatılan ders kitaplarında, İslam öncesi dönemde Türklerin esas inancının Şamanizm olmadığı, aksine Gök Tanrı İnancı olduğu ifade edilmiştir.³³ Bu bağlamda İmam Hatip Liseleri ders programındaki M. E. Bakanlığının Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük tarafından hazırlanan ilk dinler tarihi ders kitabında konu "Eski Türk İnançları" olarak işlenmiş,³⁴ daha sonra Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Önlisans Programı için A. Küçük, Mustafa Erdem ve Münir Koştas tarafından hazırlanan Dinler Tarihi ders kitabında ise konu "Türklerin İslam Öncesi Dini İnanışları" başlığı ile ele alınmıştır.³⁵ Baki Adam'ın hazırladığı A. Ü. A. Ö. F. İlahiyat Önlisans programı Dinler Tarihi kitabında da konu Geleneksel Türk İnançları başlığı ile işlenmiştir.³⁶

Yeni açılan İlahiyat Fakülteleri ile birlikte bu fakültelerde görev alan akademisyenler sayesinde doğrudan ya da dolaylı olarak Türk Dini konusunda yapılan çalışmalar da artmıştır.

Sonuç

Geleneksel Türk dini konusunda geçmişten bugüne çoğu zaman yabancı araştırmacıların çalışmalarına, onların tahlil ve değerlendirmelerine itibar edilmiştir. Dolayısıyla bu konuda bazı yanlış bilgi ve değerlendirmeler karışıklığa ve kargaşaya yol açmıştır. Ancak son yıllarda, malzeme eksikliğine rağmen, mevcut malzemeler ışığında Türklerin din tarihi konusunda daha sağlıklı ve isabetli değerlendirmeler ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan ve Çin kaynaklarına vukufiyetiyle bilinen Bahaeddin Ögel, İlahiyat kökenli Ahmet Yaşar Ocak, Bahaeddin Yediyıldız gibi tarihçilerin katkıları önemlidir. Ayrıca Geleneksel Türk Dini hakkında Hikmet Tanyu'nun öncülüğündeki dinler tarihçilerin ulaştıkları neticeler ve yaptıkları değerlendirmeler de dikkate değerdir. Bununla birlikte hala aydınlatılması, yeni ve özgün kaynaklara dayalı derinlikli araştırmaları gerektiren hususlar vardır. Türklerin en eski özgün dinlerinin Şamanizm olduğu konusundaki eski tez ile buna tepki olarak gelişen, İslam öncesinde

33 Bkz. Kuzgun, Dinler Tarihi Dersleri, 61.

34 Bkz. G. Tümer, A. Küçük, İmam Hatip Liseleri İçin Dinler Tarihi, 7. Baskı, İstanbul 1992, 46-49.

35 Bkz. A. Küçük, M. Erdem, M. Koştas, Dinler Tarihi, Eskişehir 1993, 181-196.

36 Baki Adam, Dinler Tarihi, Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2000, 141-154.

Türklerin tek Tanrılı bir dine mensup buldukları şeklindeki tezin gözden geçirilerek disiplinler arası işbirliği ile ciddi tatmin edici sonuçlara ulaşacak çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu bağlamda günümüz şartlarında Türk cumhuriyetlerindeki dil, tarih, arkeoloji, etnografya, halkbilim çalışan bilim adamları ile ortak çalışmalar yapılabilir. Özellikle Türkiye’de Türk Tarih Kurumu ya da benzer bir kurum Türklerin dini tarihinin incelenmesi konusunda, yeni belge, bilgi ve bulguların değerlendirilmesine katkı sağlayacak altyapı hizmetlerini oluşturabilir.